

A megszemélyesítés szemantikai sémái József Attila leíró költeményeiben¹

1. Bevezetés – személyjelölés és megszemélyesítés

A hétköznapi diskurzusokban a személyjelölés magától értetődő jelenségnek tűnik: személyekkel bocsátkozunk közös figyelmi és nyelvi tevékenységbe, továbbá az esetek többségében személyekről (is) folynak a diskurzusaink. Az előbbi esetben a nyelvi jelölés bevett módjai a résztvevők megnevezésén túl a rájuk utaló deiktikus (névmási és inflexiós) nyelvi szimbólumok alkalmazása (a deixisről l. Tátrai 2017: 953–80), az utóbbi esetben a megnevező főnévi konstrukciókon túl az utalások általában koreferens funkcióval bírnak. Ezen túlmenően diskurzusainkat úgy dolgozzuk fel, hogy a megnyilatkozásokban megjelenő személyeket a megértett és feldolgozott beszédhelyzetben vagy ahhoz viszonyítva azonosítjuk, más kifejezéssel az alaphoz (a szituáció fizikai viszonyairól, résztvevőiről, továbbá az ő társas és mentális világukról kialakított reprezentációhoz) horgonyozzuk le episztemikusan (az episztemikus lehorgonyzásról l. Tolcsvai Nagy 2017: 301–5). A mindennapokban tehát a diskurzusbeli személyek azonosítása az alap mint a kontextus ismeretének a függvénye (még abban az esetben is, ha az aktuális beszédhelyzetben jelen nem lévő személyről van szó, hiszen ekkor a résztvevők összehangolt tudásán keresztül válik hozzáférhetővé). Másrészt a személyjelölés hétköznapi nyelvi konvenciói viszonylag jól ismert, sokat tárgyalt jelenségei a nyelvtudománynak.

A lírai diskurzusokban azonban azt figyelhetjük meg, hogy a poétikussá válás sok esetben éppen a személyjelölés mintázatain keresztül bontakozik ki. E mintázatok alapvetően nem térnek el a személyjelölés hétköznapi konvencióitól: a diskurzus résztvevőire ugyanúgy főnévi, névmási és inflexiós szerkezetek utalnak, a diskurzusvilág folyamatai pedig episztemikusan lehorgonyzódnak. Vagyis a kontinuumelv értelmében (l. Stockwell 2002: 4; Tsur 2002: 281; Vandaele–Brône 2009: 24) nem lényegi, hanem fokozati különbség van a hétköznapi és a szépirodalmi nyelvhasználat között a személyjelölés terén is. Az eltérés mindenekelőtt abban ragadható meg, hogy a lírai diskurzusokban magát az alapot is a megfigyelt jelenettel együtt, azzal összekapcsolva kell megkonstruálnia a befogadónak, ami nagyobb mentális erőfeszítésekkel vihető csak végbe. Személetes példát kínál erre József Attila *Óda* című költeményének első két versszaka. A beszédesemény másik résztvevője egyes szám második személyű inflexiókkal jelölt a szöveg elején, a megfigyelt folyamatok egy része hozzá horgonyzódik le a diskurzusvilágban (*homlokod fényét villantja minden levél; meglebbenti szoknyád a szél; látom előrebiccenni hajad, megrezzenni lágymemléidet; ím újra látom, hogy fakad [...]*

¹ Ezúton köszönöm Domonkosi Ágnes, Tolcsvai Nagy Gábor és Tátrai Szilárd értékes észrevételeit, amelyekkel a kézirat véglegesítéséhez hozzájárultak.

fogaidon a tündér nevetés). Ez a másik résztvevő azonban, akihez a megnyilatkozás vélhetően szól, nincs jelen az aktuális beszédhelyzetben, látványa megelevenítő elképezés eredményeként áll elő, azaz a megfigyelt (referenciális) jelenet tartományában aktualizálódik személyként. Ugyanakkor figuratív megjelenítése a beszédhelyzet fizikai viszonyainak (tájélemeinek) észlelésén és feldolgozásán keresztül, metonimikusan történik (*Nézem a hegyek sörényét; Az úton senki, senki, látom; a törékeny lombok alatt látom; amint elfut a Szinva-patak – ím újra látom*). Ezért az alap, valamint a hozzáviszonyított imaginatív jelenetsor között nem pusztán episztemikus kapcsolat tételezhető, a versszöveg kezdeményezi a diskurzus két dimenziójának referenciális összekapcsolását. Ennek egyik következménye pedig az lesz, hogy a beszédhelyzetre utaló jelzések (pl. *Itt ülök a csillámló sziklafalon*), továbbá az e beszédhelyzetben végrehajtott cselekvések (elsősorban a látás) egyszerre több dologra, folyamatra vonatkoznak (a sziklafal a fenti régióon keresztül az eseményekre való rálátás pozícióját kínálja, ugyanakkor a folytonosság megszakadásaként is értelmezhető, a látás pedig rendre a gondolkodás, a megértés és az elképzelés folyamatai felől metaforizálódik), újraértelmeződnek a szeretett nő, illetve a vele kialakított viszony feldolgozása során.

Ezt a referenciális többértelműséget tekintem a poétikusság egyik lényegi jegyének (részletesen l. Simon 2014: 208–12). Más kifejezésekkel élve azt az összetett diszkurzív szerveződést, amely a közelítés (egy közös figyelmi tevékenységben való részvétel) és a távolítás (egy megfigyelt/elképzelt jelenetsort reprezentáló) dimenzióját egymásba játszva kettős perspektíváltságot ad a lírai közlésnek (részletesen l. Simon 2016: 82–130). Mivel a lírai diskurzus szereplői egyszerre lehetnek résztvevői mindkét dimenzióknak, nyelvi jelölésük szerkezeti összetettsége (figuratív nyelvhasználat) mellett legalább ennyire fontos, hogy ezek a szerkezetek a referenciális jelentésképzésen keresztül válnak a poétizálódás tényezőivé.

Vannak azonban a személyjelölésnek olyan specifikus megvalósulásai is, amelyeknél a poétikusság kitüntetett forrása maga a nyelvi konstrukció, annak megértése, konstruáló feldolgozása eredményezi ugyanis a diskurzusvilág egyes entitásainak személyként történő azonosítását. A megszemélyesítések ilyen szerkezetek: azáltal, hogy „nem emberi dolgokat élőként” mutatnak be, illetve „emberre jellemző cselekvéssel, érzéssel, tulajdonsággal, megjelenéssel” ruházzák fel ezeket (a hagyományos meghatározásra l. Sájter 2008: 383), maguk a megszemélyesítő konstrukciók kínálják fel a többszörös referencia poétikai minőségét. Mivel a megszemélyesítő konstruálás felfogható úgy is, mint az episztemikus lehorgonyzás megkettőződése, amennyiben a nyelvi szimbólumok jelentését egyszerre kötjük fizikai entitáshoz és cselekvő személyhez, és ennek következtében a folyamatjelentést is legalább kétféleképpen (pl. helyváltotatásként és akaratlagosan, önrőből végrehajtott mozgásként) értelmezzük, a perszonifikáló személyjelölések szisztematikus vizsgálatát mindenképpen célszerű maguknak a megszemélyesítésben közreműködő nyelvi szerkezeteknek az elemzésével kezdeni.

Ezt támasztja alá Walter Melion és Bart Ramakers megfigyelése is, miszerint a perszonifikációt kommunikatív eszközként magától értetődőnek tekinti a kutatás, vagy pusztán konvencióként tolja félre a vizsgálat fókuszából, tendenciózan a megszemélyesített entitásra irányítva a figyelmet, háttérbe tolva egyszer-

mind a megszemélyesítés módját (Melion–Ramakers 2016: 1). Hasonlóan sürgeti a megszemélyesítések nyelvi elemzését a kognitív poétika kiindulópontjából Peter Stockwell (2002: 24) is: elemzési szempontként annak vizsgálatát javasolja, miként szerveződik nyelvi szinten a megszemélyesítés, és milyen megismerésbeli szerepe van a figura-alap elrendeződésnek (tehát az előtérben álló fogalmi összetevő és a teljes aktivált fogalmi háttér viszonyának) a perszonalifikáló hatás elérésében.

Ebben a tanulmányban e kérdésfelvetésekhez kapcsolódva azt vizsgálom, milyen nyelvi szerkezetekben bontakoznak ki megszemélyesítések József Attila leíró költeményeiben, hogyan csoportosíthatók a szemantikai sémák mentén a feltárt adatok, és miként jelölhető ki egy elemző-leíró keret a perszonalifikációk poétikai kutatásához. A megszemélyesítést a személyjelölés specifikus eseteként választottam a kutatás tárgyául, ám már az előzetes felmérések során bebizonyosodott, hogy specifikussága nem jelent perifériakusságot is: a vizsgált (3274 token terjedelmű) kutatói korpuszban összesen 331 megszemélyesítést azonosítottam, vagyis átlagosan minden tizedik token közreműködik valamilyen módon egy megszemélyesítésben. (A vizsgált anyagot és az azonosítás módját a 3. szakaszban részletezem.)

Előjáróban le kell szögezmem, hogy a megszemélyesítés két alapvető típusa közül csak az egyikre terjed ki az itt bemutatott vizsgálat. A jelenséget tárgyaló újabb nemzetközi kézikönyv nem különbözteti meg az élettelen entitásokat élőlényként, illetve emberi lényként reprezentáló megszemélyesítést azoktól az esetektől, amelyekben egy entitás humán létezőként kap hangot (és arcot) a diskurzusban, azaz a prozopopeia alakzatától.² A megszemélyesítést alakzatként tárgyaló magyar stilisztikai kézikönyv szócikkéből (Sájter 2008: 383–8) kiderül, hogy (i) a retorikai hagyományban az arcadás, a megszemélyesítő beszéltetés (szermocináció), vagyis a prozopopeia az alakzat tág értelmezése, amely történetileg korábbi; (ii) az alakzat szűkebb értelemben antropomorf ábrázolást (és az ezzel járó megszemélyesítő cselekvést/cselekedtetést) jelent, amely viszont a példákon keresztül tipikusabbnak tűnik. E kétféle értelmezési lehetőség nyomán érdemes újragondolni a megszemélyesítés kategóriájának a szerveződését. Az egyik lehetőség két külön kategória kialakítása: míg az egyikben a megszemélyesítés diszkurzív aktusként valósul meg, azaz a megszemélyesített entitás azáltal antropomorfizálódik, hogy résztvevője lesz a diskurzusnak (apoztrofikus megszemélyesítés, prozopopeia), addig a másik kategóriába azok a megszemélyesítő szerkezetek kerülnek, amelyek a megfigyelt jelenet entitásainak konstruálásában működnek közre, és amelyek cselekvések, továbbá tulajdonságok kidolgozásával antropomorfizálnak (a retorikai tradícióban prozopográfiának is nevezik, l. Dorst 2011), a megszemélyesítés reprezentáló funkcióját helyezve előtérbe. A másik lehetőség a kategória egységének megtartása két prototípus köré szerveződő belső struktúrával: az egyik prototipikus megszemélyesítés a beszéltetés, a másik

² „Personification, or *prosopopeia*, the rhetorical figure by which something not human is given a human identity or ‘face’, is readily spotted, but the figure’s cognitive form and function, its rhetorical and pictorial effects, rarely elicit scholarly attention” – írják bevezetőjükben a kötet összeállítói (Melion–Ramakers 2016: 1). Hasonlóan vélekedik az irodalomtudomány területén Hamilton is, aki az ágencián keresztül történő metaforikus megelevenítést tekinti megszemélyesítésnek (idézi Dorst 2011: 116).

az antropomorf ábrázolás. A kutatás jelenlegi fázisában – kellő mennyiségű adat hiányában – egyik mellett sem tudok még érvelni, de vélhetően éppen a személyjelölésben megmutatkozó különbségek, továbbá a lírai diskurzusok két dimenziója mentén történő megkülönböztethetőség (amely szerint az aposztrófikus megszemélyesítés inkább a részvétel, míg a reprezentáló megszemélyesítés inkább a távolítás dimenziójában bontakozik ki) teszi motiváltabbá az első alternatívát, azaz a kategóriák megkülönböztetését. Ebben a tanulmányban a terminust szűkebb értelemben használom, tehát a reprezentáló megszemélyesítéseket vizsgálom.

Ugyancsak az alakzatként történő értelmezés irányítja rá a figyelmet egy további distinkció lehetőségére: a magyar stilsztika ugyanis nem különíti el a megelevenítést (animizáció, élettelen dolgok élőként történő bemutatása) a megszemélyesítést (antropomorfizálás) megvalósulásaitól (l. Sájter 2008: 384). Egy kognitív poétikai elemzés, amely feltérképezi a megszemélyesítés nyelvi mintázatait a kiválasztott szövegekben, és ezen keresztül bemutatja a vizsgált jelenség korpuszbeli szemantikai sémáit, javaslatot tehet majd a megelevenítés és a megszemélyesítés árnyalt megkülönböztetésére a feltárt sémákra alapozva.³

2. A megszemélyesítések nyelvi szerveződése

A perszonalifikáló személyjelölés korpuszalapú kutatásához célszerű röviden áttekinteni, milyen nyelvi szerkezetekként jelenhetnek meg potenciálisan megszemélyesítések a lírai szövegekben. Ez készíti elő egyfelől a korpuszbeli előfordulások azonosítását, csoportokba rendezését. Másfelől ahhoz, hogy a személyjelölés jelenségekörét a megszemélyesítésekre is kiterjesszük, meg kell néznünk, hogy a nyelvi mintázatok miként kínálják fel a jelentéssémák szintjén személyek azonosíthatóságát. Vessük össze példaként a következő adatokat.

- (1) bóbiskol [...] a kalász
- (2) Akácocskát babrál a homály.
- (3) A fa telt, kicsi keble / beléreszket
- (4) borostás állal komorul a zsupp
- (5) pihennek elfáradt borok
- (6) szűzi illatot / Ont közte sok dus szépség, virág

Az (1–2) szerkezetek az ige folyamatjelentésén keresztül kezdeményezik humán szereplők megjelenítését. Míg azonban az (1) példában az elsődleges igei jelentés

³ További fontos aspektusa a megszemélyesítések elemzésének az a kérdés, hogy mi a kapcsolat megszemélyesítés és metafora, illetve metonímia között. Miközben a magyar stilsztikai kézikönyv „tarthatatlannak” tekinti a megszemélyesítések metaforaként történő elemzését (Sájter 2008: 384), a kognitív nyelvészeti metaforakutatásban a megszemélyesítés az ontológiai metaforák egyik típusa (l. Kövecses 2010: 39), az empirikus vizsgálatok pedig szoros kapcsolatot mutatnak a metonímia és az újszerű megszemélyesítések között. Mivel ez a tanulmány a perszonalifikáció korpuszbeli szerkezeti mintáit térképezi fel, nem célja a másik két kognitív művelettel (a metaforizációval és a metonimizációval) való összefüggéseket részleteiben vizsgálni. Mindazonáltal az itt bemutatott eredmények bizonyos mértékig a fenti kérdések megválaszolását is segíthetik.

(‘Ültében, esetleg általában le-lebukó fejjel szundikál’)⁴ tipikusan humán ágenst feltételez, így az igealak mellett megjelenő nominális perszonalifikálódik, addig a (2) mondat tranzitív igéjének elsődleges jelentése (‘Gyengén meg-megfog, tapogat valamit’) alapján csupán az ágens tematikus szerepű résztvevőre terjed ki a személyjelölés, a páciensre nem. A (3–4) példák azt mutatják, hogy egy elemi jelenet fogalmi kidolgozása során nem feltétlenül az igei folyamatjelentés kezdeményezi a megszemélyesítést: a reszketés ugyanis nem szükségképpen feltételez humán résztvevőt (‘<Test(rész), tárgy> erősen remeg’), ám a jelenet elsődleges szereplője, a *fa* mégis antropomorfizálódik, mert emberi testrésze (*keble*) van. Hasonló megvalósulást látunk a (4) szerkezetben: a *komorul* ige elsődleges jelentése (*komor*: ‘Mogorvaságra hajló, zárkózott és rideg’, *komorul* eszerint ‘komorrá válik’) lehetővé teszi az emberi cselekvő megjelenését, a tipikus humántestrészt (*borostás áll*) pedig egyértelműsíti a megszemélyesítést, egyúttal specifikálja az igei jelentést is. Ezek a szerkezetek tehát az emberi test metonimikus megidézése révén tekinthetők személyjelölő megoldásoknak. Az (5) példában az igei jelentés csak részben kezdeményezi a megszemélyesítést, mert nem szükségképpen vár el humán cselekvőt (*pihen*: ‘<Mozgás, kifáradás után> nyugalmi állapotban van’), a (6) igei jelentése pedig az adott kontextusban még kevésbé (*illatot ont*).⁵ Ám az egyik esetben a cselekvés ágensének, a másik esetben a páciensének a jelzője (*elfáradt*, illetve *szúzi*) egyértelműsíti, hogy az adott résztvevő emberi lényként jelenik meg az elemi jelenetben.

A megszemélyesítés tehát mind szerkezetében, mind a személy sematikus vagy kidolgozott szimbolizálásában igen heterogén kategória. Az Alakzatlexikon szócikke a kimerítő leírásra törekedve sajnos megtartja ezt a heterogenitást, amikor a következő nyelvi szerkezet típusokat sorolja fel: predikatív szerkezet (önmagában, egy vagy több bővítménnyel), jelzős szerkezet (minőség-, értelmezős vagy birtokos), főnév, határozó, megszólítás (Sájtér 2008: 386–7). A felsorolás a szintaktikai struktúráktól a szófaji kategóriákon át egy funkcionális csoportig (megszólítás) terjed, megnehezítve a szerkezetek azonosítását és lehatárolását. Amint az előzőekben láttuk, egy véges igealak köré rendeződő argumentumkeret nem minden eleme működik közre a megszemélyesítésben. Ugyanakkor egy birtokos szerkezet hatással lehet az igei jelentés antropomorfizálására is, pontosabban egy poliszém ige humánorientált jelentésének az aktiválására. Azt is megfigyelhettük, hogy a felsorolt nyelvi szerkezetek nem egyformán perszonalifikálják a diskurzuszvilág résztvevőit. További ellentmondáshoz vezethet, hogy a főnévi megszemélyesítés és a megszólítás (az ortográfiai konvenciótól eltekintve) voltaképpen egybeesik. Ráadásul e lista alapján nem lehet megkülönböztetni a diszkurzív-aposztrifikus és a reprezentáló megszemélyesítéseket.

Olyan elemzésre van tehát szükségünk, amely a nyelvi szerveződést közvetlenül összekapcsolja a jelentéskonstruálás módjával, lehetővé téve ezzel a meg-

⁴ Az elsődleges jelentések forrása minden esetben az ÉKSz² (Pusztai főszerk. 2003).

⁵ Fenntartva természetesen, hogy az egyes megszemélyesítő szerkezetek humanizáló, azaz emberi cselekvőt elváró olvasata fokozati különbségeket, nem pedig egyértelmű eltéréseket mutat. E tekintetben a szótári jelentésadásokra alapozott elemzések inkább csak kiindulópontjai az elsődleges jelentésen alapuló megszemélyesítő olvasatok feltárásának, amelyet empirikus vizsgálatoknak kell majd finomítaniuk.

személyesítés alapvető szerkezettypusainak a meghatározását és a személyjelölés eseteinek elhatárolását is. Ilyen elemzések a kognitív nyelvészet eszköztárával készültek az elmúlt években. Aletta Dorst (2011) megkülönbözteti a megszemélyesítés nyelvi formáját, fogalmi szerkezetét és kommunikatív funkcióját, külön-külön vizsgálva, majd összekapcsolva ezeket az aspektusokat. Az elsőhöz az amszterdami Vrije Egyetem metaforaazonosító módszerét (MIPVU, I. Steen et al. 2011) alkalmazza, amellyel a korábbi osztályozáshoz képest kevésbé kidolgozott alapkategóriákat különböztet meg. Alapvetően az igei és a nominális megszemélyesítéseket különíti el, annak alapján, hogy míg az igei szerkezeteknél az antropomorfizálás az argumentumok szelekciós korlátozásainak érvényesülésén keresztül bontakozik ki (tehát az ige elsődleges jelentéséből következő, az argumentumokra vonatkozó elvárásaink aktiválódása miatt), addig a nominális struktúrák sokkal inkább két jelentés összevetésén alapulnak. Ez Dorst érvelésében azért van így, mert az igei megszemélyesítések háttérében két fogalmi tartomány elemei (argumentumai) közötti megfelelések állnak, szemben a nominális esetekkel, amelyeknél az egyik fogalmi tartomány egészelegesen képeződik el a másikra. Következésképpen az igével, továbbá a melléknévvvel és határozószóval megvalósuló eseteknél az antropomorfizáló jelentés a szerkezet egészének feldolgozásával, a teljes jelenet konceptuális kidolgozásával áll elő, ezért Dorst szerint az utóbbi megszemélyesítések kevésbé szembetűnőek a befogadó számára, mint a nominális szerkezetek.

A grammatikai és a konceptuális szerkezetre egyaránt kiterjedő elemzés azt a felvetést alapozza meg, hogy a nominális megszemélyesítések a személyjelölés központibb és feltűnőbb esetei a lírai szövegekben. Dorst 14 szövegrészletet vizsgáló mérései azonban azt mutatják, hogy a perszónifikálás gyakrabban valószínűleg meg igével és melléknévvvel, mint főnévvvel. (A saját méréseim ezzel egybehangzó eredményeit később részletezem.) Úgy tűnik, a korpuszbeli gyakoriság más tendenciákra enged következtetni, mint a fogalmi szerveződés. A gyakoriság szempontját a jelentés felől árnyalja a konvencionális: akkor konvencionális egy megszemélyesítés, ha a kifejezés elsődleges jelentése humán ágenst vár el, míg az aktuális jelentés nem humán ágenst helyez előtérbe. Lehet például az igei megszemélyesítés gyakori egy korpuszban, de ha a kategória példányai eltérnek konvencionáltságuk mértékében, a kategória egészére nem lehet általános megállapításokat tenni a személyjelölés tekintetében. A fogalmi szerveződést viszont a megszemélyesítések nyelvi kidolgozottsága árnyalja: Dorst szándékos, illetve tudatos (*deliberate*) megszemélyesítésnek tekinti azokat az eseteket, amelyekben a perszónifikálás hasonlattal kombinálódik, vagy több (akár önmagában bevett és konvencionális) megszemélyesítés vonatkozik egyazon diskurzusvilágbeli entitásra, esetleg maga a nyelvi szerkezet részletezi az antropomorfizálást (ilyenek például a korábbi [3–4] példák). Egy kidolgozott, tudatos igei megszemélyesítés konvencionális nyelvi szerveződése és a fogalmi tartományok részleges megfeleltetése mellett is feltűnőbb lehet, mint egy nominális szerkezet.

Egy további empirikus vizsgálatban, amely a megszemélyesítések szövegen belüli felismerését tesztelte, Aletta Dorst és munkatársai a konvencionálisitást és a konstruálási műveleteket összekapcsolva dolgoztak ki egy négy csoportból álló

kategorizálást (Dorst–Mulder–Steen 2011). A perszónifikáció skaláris kategóriájának két végpontja a konvencionális megszemélyesítés (potenciális leképezéseket kezdeményez egy ’humán’ szótári alapjelentés és egy ’nem humán’ aktuális, de a szótári jelentésleírásban is megtalálható jelentés között, l. a [6] *szűzi* jelzőjét) és az újszerű megszemélyesítés (amelynél a ’humán’ alapjelentés része a szótári jelentésadásnak, de az aktuális jelentés teljesen új, ilyen például az [5] *elfáradt* jelzője vagy az [1] igei jelentése). E két végpont között helyezkedik el az alapbeállítású (default) megszemélyesítés (amely esetben az alapjelentés alapbeállítású értelmezése humán ágenssel történik, de a kifejezés jelentése értelmezhető nem humán élőlény ágenciájával is, mint az [5] *pihenni* vagy a [3] *beléreszket* igealakja), valamint a metonímián alapuló megszemélyesítés (amelynél az alapjelentés humán ágense helyébe egy nem humán, de metonimikusan megidézett entitás lép, l. [3–4]). A laikus olvasókkal végzett felismerési teszt eredményei alapján a metonímián alapuló megszemélyesítések az újszerűekhez állnak közel, és a tesztalanyok – visszajelzéseik alapján – párhuzamosan tudtak metonimikus és megszemélyesítő olvasatot is kialakítani (Dorst–Mulder–Steen 2011: 194). Dorst és munkatársai vizsgálták a megszemélyesítés szaliens fogalmi tartományának szerepét is, azt találva, hogy legnagyobb arányban a konkrét MOZGÁS tartományba tartozó antropomorfizáció volt felismerhető a résztvevők számára (ilyen például az *előhajol egy rozsdalevelű fa*), legkevésbé pedig az absztrakt KONTROLL tartomány (erre példa a [2] *babrálja* igealakja). A kettő közötti felismerési gyakorisággal bír a SZEMÉLYES JEGYEK (mint a [4] *borostás* és a [6] *szűzi* jelzője) és a TESTRÉSZEK tartománya (a [3] *keble* és a [4] *állal* nominálisai a példák rá), a kettő szignifikánsan nem különült el.

A nyelvi szerkezetek kapcsán a korábban bemutatott két alapkategóriát tartják fenn: egyfelől az igei, melléknévi és adverbális, másfelől a nominális megszemélyesítéseket különböztetik meg. A felismerési adatok alapján pedig arra a következtetésre jutnak, hogy azok a szerkezetek, amelyek az igei jelentés és az alanyi nominális vagy az igei jelentés és a tárgyi nominális jelentésének integrálásaként valósulnak meg, nagyobb valószínűséggel minősülnek megszemélyesítésnek a nyelvhasználók számára. Az empirikus vizsgálat tehát nem csupán megerősíti az igei megszemélyesítések gyakoriságát, de ezt a szerkezetípus feltűnősége révén tipikusként is mutatja be. Mindezen túl az igei szerkezetek argumentumstruktúrájának, vagyis a többszavas kifejezések grammatikai szerveződésének a jelentőségét is hangsúlyozzák a szerzők, és további kutatásokat tartanak szükségesnek a perszónifikáció nyelvi szerveződésével kapcsolatban (Dorst–Mulder–Steen 2011: 193).

Igen összetett mintázat jellemzi tehát a megszemélyesítések nyelvi szerveződését. Az egyik fő szerkezetípus az ige + argumentumok konstrukció, a másik a nominális megnevezés.⁶ A melléknévi, illetve határozószói kifejezések a főné-

⁶ Mindez szoros összefüggésben hozható a főnevek és az igék kognitív nyelvtani elemzésével (Langacker 2008: 103–12), amely mind a fogalmi archetípusok, mind a szemantikai sémák szintjén megkülönbözteti e két nyelvi kategóriát. Míg a főnév prototipikus fogalmi archetípusa a fizikai dolog, és ennek megfelelően a főnevek dolgokat állítanak a figyelem előterébe (különböző megismerési tartományokból álló jelentésmátrixként), addig az igék fogalmi archetípusa résztvevők energetikai interakciója egy erődinamikai eseményben, amely egy időben zajló folyamatként, állapotok egymásra következő sorozataként dolgozhat fel a sémák szintjén. Követke-

vi jelentést vagy az igei folyamatot, illetve annak résztvevőit specifikálják. Ezek a szerkezetípusok is árnyalhatók azonban a jelentések konvencionalitásának és sematikusságának (mennyiben várnak el emberi cselekvőt az igei jelentések, vagy milyen mértékben kötődnek humán szereplőhöz egyes tulajdonságot, minőséget jelölő kifejezések), továbbá az elemi jelenet kidolgozottságának a dimenziójában. Az így előálló összetett szempontrendszer segíthet a megszemélyesítések poétikai személyjelölésként való értelmezésében és adatolásában.

A kutatás alapkérdései a következők. (i) Milyen tipikus perszónifikáló nyelvi szerkezetek azonosíthatók egy sajátos lírai szövegkorpuszban? (ii) Milyen tipikus szemantikai sémák állnak a megszemélyesítések háttérében? (iii) Melyek a jellemző fogalmi tartományai az antropomorfizálásnak?

3. A vizsgálat hipotézisei, anyaga és módszerei

A kutatás középpontjában mindenekelőtt az a feltevés áll, hogy a megszemélyesítések a vizsgált korpuszban tipikusan igei szerkezetek lesznek, és a nominálisok is az igei jelentéssel integrálódva nyerik el perszónifikáló funkciójukat. A második hipotézisem szerint a megszemélyesítő személyjelölés fokozati jelenség: centrumában az a séma áll, amelyben az ige elsődleges figurája lesz a perszónifikált entitás, kevésbé tipikus a másodlagos résztvevő antropomorfizálása, a kategória perifériáján azokkal a megvalósulásokkal, amelyeknél az igei folyamathoz csak közvetetten kapcsolódik a megszemélyesítés.

E két hipotézis vizsgálatához József Attila tájleíró költeményeiből, egy-egy helyzetet (és az ahhoz kapcsolódó látványt, észleleteket) bemutató verseiből állítottam össze szövegbázist. A 25 vers⁷ kiválogatását magam végeztem, nem törekedve a műfaji/verstípusi reprezentativitásra és a teljességre, azaz nem volt céltom olyan gyűjtemény összeállítása, amely minden, a költő e verstípusába sorolható alkotását tartalmazza. Ez a kutatás ugyanis nem műfajelméleti vizsgálat, a verstípus körülhatárolásának módszertani okai voltak. Egy manuális elemzéssel feltérképezhető szövegbázist kívántam létrehozni, olyan versszövegekből, amelyek – olvasói tapasztalataim alapján – nagy valószínűséggel tartalmaznak megszemélyesítéseket. Egy nyitott, további alkotásokkal bővíthető, 3274 szövegszóból álló korpuszsal dolgoztam.

A korpuszban kézi elemzéssel azonosítottam minden olyan szerkezetet, amely potenciálisan megszemélyesítő értelmezést kezdeményez.⁸ A szerkezeteket min-

zéseképpen a megszemélyesítések két alapvető típusát, valamint e típusok figyelmi hierarchiáját és szemantikai viszonyait célszerű összefüggésbe hozni a nyelvi alapkategóriák fogalmi szerveződésével.

⁷ Homály borult az erdőre..., Aratásban, Nyári délután a szobában, A füst, Kukoricaföld, Tanulmányfej, Templom; hulla; rózsa, Nyár, Betlehem, Holt vidék, Eső, Határ, Külvárosi éj, Ritkás erdő alatt, Fák, (Tehervonatok tolatnak...), Téli éjszaka, [Tájvers-töredékek], Szappanosvíz, Falu, Nyári délután, Ősz, Március, Május, (A hullámok lágy tánca...). A szövegek forrása minden esetben a Magyar Elektronikus Könyvtár volt (<http://www.mek.oszk.hu/00700/00708/html/index.htm>).

⁸ Bár a korpusz műcímeiket is tartalmaz, egyetlen esetben fordult elő, hogy a cím is tartalmazott megszemélyesítést, ilyen *A hullámok lágy tánca...* volt. Mivel itt a cím a szöveg első szavaival egyezik meg, a duplum elkerülése érdekében ezt a szerkezetet csak egyszer vettem fel az adatok közé.

den esetben szemantikai elemzésnek vetettem alá. Igei szerkezetek esetén az elemzést az 1. táblázat mutatja.

1. táblázat. Az igei megszemélyesítések elemzésének példái

Igealak	Elemzés	Trajektor	Land-mark1	Land-mark2	Land-mark3	Körülmény, minőség	Fogalmi tartomány
<i>fuldoklik</i>	Prs.NDef.3Sg	<i>szoba</i>					FIZIKAI ÁLLAPOT
<i>vár</i>	Prs.NDef.3Sg	<i>a lépcső foga</i>	<i>rám</i>			villogó (foga)	MENTÁLIS AKTUS
<i>rajzol</i>	Prs.NDef.3Sg	<i>a penész</i>	<i>térképet</i>	<i>a nyomor országairól</i>			KONTROLL
<i>gyártja</i>	Prs.Def.3Sg	<i>éjszaka fénye</i>	<i>fegyverét</i>	<i>kinok (fegyverét)</i>	Imp (a városban)	merev (éjszaka)	KONTROLL
<i>fut</i>	Prs.NDef.3Sg	<i>éjszaka fénye</i>	<i>városba</i>	<i>vágányokon</i>	<i>fagyron</i>	merev (éjszaka)	MOZGÁS

Az igealak mellett minden esetben feljegyeztem annak grammatikai jellemzőit (igeidő, határozottság, valamint szám- és személybeli lehorgonyzottság), ehhez az e-magyar nyelvtechnológiai szövegelemző felületet használtam.⁹ Mint látható a legfőbb feldolgozási szempont az igei folyamat szemantikus figuráinak megoszlása, illetve nyelvi jelölése. Az elsődleges figura (trajektor) rendre a folyamat végrehajtója (mediális igeik esetén annak elszenvedője), a másodlagos figurák (landmarkok) a folyamat további résztvevői (sorrendjük az elemzésben a folyamaton belüli feltűnőséget követi (tárgyi > datívuszi > egyéb séma mentén, l. Tolcsvai Nagy 2017: 323). A megszemélyesítés minél pontosabb feltárása érdekében rögzítettem a folyamat körülményét, illetve a résztvevőkhöz kapcsolódó minőségeket is, feltérképezve a perszónifikációt tartalmazó elemi jelenetek teljes nyelvi reprezentációját.

Fontos megjegyezni, hogy – miként az a (6) adataiból is látszik – az igei megszemélyesítések gyűjtésekor a birtokos szerkezeteket nem elemeztem, azaz tagjaikat nem tekintettem önálló résztvevőknek az elemi jelenetben, még akkor sem, ha e szerkezetek alapvetően két entitás viszonyát szimbolizálják. Ha ugyanis a megszemélyesítés egy birtokos szerkezetben jelenik meg, indokoltnak tűnik azt külön adatként, nominális megszemélyesítésként feltüntetni.

- (6) Az anyás hold-világa / elé nyújtja kövér tenyerét / egy bodza-ága.
 (7) De villogó vágányokon, / városba fut a kék fagyron / a téli éjszaka fénye.

A (6) példában a fentiek értelmében legalább két megszemélyesítő szerkezetet találunk: az egyik egy igei struktúra (*nyújtja kövér tenyerét / egy bodza-ága*), valamint egy főnévi struktúrát (*tenyerét / egy bodza-ága*). (Természetesen az *anyás hold-világa* és a *kövér tenyerét* jelzős szerkezetek is megszemélyesítések, ahol

⁹ A felület online elérhető a következő url-címen: <https://e-magyar.hu/hu/parser>.

a melléknévi jelzők kezdeményezik a perszonalizáló jelentést. Ezekről a későbbiekben lesz szó.) A birtokos szerkezet tehát a példában önmagában is érvényes adat, ezért külön kell rögzíteni és feldolgozni. Ezzel szemben a (7) esetben az *éjszaka fénye* kifejezés két entitásra irányítja a figyelmünket, ám azok között nincs megszemélyesítést kezdeményező konstruálási lehetőség, ezért célszerű a szerkezet egészét a perszonalizált elsődleges figura nyelvi reprezentálásának tekinteni és ekként venni fel az adatbázisba az igei szerkezetben.

Végül besoroltam a megszemélyesítést a következő fogalmi tartományok¹⁰ egyikébe: MOZGÁS (*a hold előbúvik*), KONTROLL (*[csattogó fagy] idekötí csontos lovát*), MENTÁLIS AKTUS (*vár rám a lépcső villogó foga*), FIZIKAI ÁLLAPOT (*fuldoklik már a széternyedt szoba*), HANGZÁS (*tükköl a gyár*), KÖZLÉS (*falucska, mondd el / a lány kenyér dalát*), LÉTEZÉS (*él az élet*), EMBERI TEST (*pislog élénken [...] az ég*). Természetesen fenntartottam a kategóriák közötti átmenetek lehetőségét (ezekről az esetekről részletesen l. a 4. szakaszt).

A vizsgálat egyik centrumát tehát az igei jelentések adták. Mint látni fogjuk, ezek voltak a gyakoribb megvalósulások, ám szép számmal akadtak olyan kifejezések is, amelyek az elemi jelenet fogalmi kidolgozásában működtek közre, azáltal, hogy a folyamatjelentést vagy annak egyik résztvevőjét specifikálták, lehetővé téve ezen keresztül a megszemélyesítő jelentés kialakulását. Ezek közé tartoznak a lehorgonyzott főnevek (nominálisok, tipikusan birtokos szerkezetben: *asztal és a székek / [...] arca*, de ritkábban a cselekvő személyének kidolgozásaként is: *Ősz anyó, – kerek tükröt vágott*), melléknévi jelzők: *asztal és a székek / vén arca, bárgyú lomhaság*, igenévi jelzők: *a rengő búza hódoló remény, széternyedt szoba*, melléknévi határozók: *óvatosan [...] előrenyomul / a szappanosvíz, mezőt / terít a szél könnyedén*, igenévi határozók: *[a búza] tikkadtan fekszik, kántálnak sírva lompos tyúkjai*, illetve névmások: *a megtört kövek / [...] csillognak / maguknak, csak egy sovány nő feje nehezül / reád, aranyból öntött nagy vidék*. A nem igei megszemélyesítések szerkezeti jellemzőit ugyancsak táblázatban (2. táblázat) összesítettem.

2. táblázat. A nem igei megszemélyesítések elemzésének példái

Kifejezés	Szófaj	További komponens	Megszemélyesített entitás	Fogalmi tartomány
<i>néma</i>	Adj	<i>tájra</i>	táj	HANGZÁS
<i>borulva</i>	PtcpAdv	<i>anyjára</i>	búza	MOZGÁS
<i>szemében</i>	N(Loc)	<i>szikra (tündököl)</i>	füst	EMBERI TEST
<i>csüggedt</i>	PtcpPrf	<i>borókán</i>	boróka	MENTÁLIS AKTUS

Arra törekedtem a nem igei adatok elemzése során, hogy olyan kompozitumszerkezeteket azonosítsak, amelyek önmagukban is hordozzák a megszemélyesítés lehetőségét. Tehát a perszonalizáció nyelvi megvalósulásainak vizsgálatakor nem a szófajiság volt a döntő szempont, egyfelől mert a megszemélyesítés rendre integrálódó jelentéskomponensek révén bontakozik ki, másfelől pedig a pusztán szófaji

¹⁰ E tartományok megnevezésében igazodtam a korábbi kutatások során alkalmazott terminusokhoz (például *human body, control, motion*, l. Dorst–Mulder–Steen 2011).

kategorizálás részben túlságosan heterogén csoportosítást eredményezett volna, részben pedig elfedte volna azt, hogy az adott kifejezés pontosan miként járul hozzá a perszonifikáló konstruáláshoz. Nem ragaszkodtam mereven azonban Dorst és munkatársai osztályozásához sem, amely a megszemélyesítő jelentés konceptuális alapstruktúrájához igazítva a nominális szerkezeteket választja el az igei, illetve melléknévi és adverbális esetektől. Jóllehet egyetérték azzal, hogy másként modellálható e két csoport fogalmi szerveződése (két fogalmi tartomány egészeleges megfeleltetése, szemben a tartományok elemeinek a megfeleltetésével), saját adataim kapcsán inkább arra hívnám fel előzetesen a figyelmet, hogy míg az igeközpontú megszemélyesítések az elemi jelenet egészét meghatározzák, addig az általam második csoportba sorolt adatok részben (de természetesen nem teljesen és nem végletesen) az igei folyamatjelentés nélkül is kialakíthatók. Vagy azért, mert újabb folyamathoz kínálnak hozzáférést (egyúttal másként kezdeményezve annak feldolgozását), vagy azért, mert a folyamat egyik résztvevőjét perszonifikálják, akár úgy is, hogy maga a jelenet központi folyamata nem megszemélyesítő jellegű. Mindezek alapján az adatokat egyrészt igei szerkezetekként rögzítettem (a sematikus figurákon és a minősítő, körülménykifejező komponenseken keresztül fenntartva az átjárhatóságot a másik csoport felé), másrészt önálló, az elemi jelenet bizonyos pontján kialakuló megszemélyesítő kompozitumokként. Ez a felosztás természetesen nem jelenti a talált adatok kimerítő elemzését, csupán azok kezelését segítő előzetes csoportosításnak tekintem.

A nem igei kompozitumok esetében is megjelöltem a megszemélyesítés fogalmi tartományát. Az igei csoportra jellemző tartományokon túl azonban itt előfordultak erősen METAFORIKUS (azaz nem egy konkrét tartományhoz, inkább egy komplex konceptualizációhoz kapcsolódó) esetek (*templom szivem [...], fáradt harangozója [...]* agyam, szűzi illatot), az EMBERI TEST mellett az ÁLLATI TEST is (*a szappanosvíz [...]* apró csápjait), továbbá külön tartományba szerveztem az emberi TÁRSAS VISZONYOKRA utaló jelentéseket (*[a ház] kisfia, az ól; egy ladik [...]* kotyog [...] magában; úri szél). Ezzel olyan elemzési szempontsor jött létre, amely a grammatikai és a szemantikai szerveződés mentén elkülöníthetővé, ugyanakkor összevethetővé is teszi a korpuszban talált megszemélyesítéseket, miközben a fogalmi tartományok segítségével e jelentések jellegét, megoszlását és arányát tekintve is vonhatunk le következtetéseket.

A kutatás bemutatásához szorosan hozzátartozik az intuícióval talált adatok utólagos ellenőrzésének, szűrésének, azaz a módszer validálásának a szempontja is. Noha a vizsgálat célja nem az volt, hogy az összes megszemélyesítést egyértelműen elkülönítsem a nem perszonifikáló szövegrészekről, sokkal inkább az, hogy mindazon szöveghelyet kiválogassam, ahol lehetséges a megszemélyesítő olvasat, mégis a jelentések pontos azonosítása érdekében az MIPVU metaforaazonosító eljárást alkalmaztam Dorst, Mulder és Steen (2011) mintájára. A folyamat lényege, hogy a vizsgált kifejezések szövegbeli kontextuális jelentését összevettem a Magyar értelmező kéziszótár (Pusztai szerk. 2003) jelentésleírásaival,¹¹

¹¹ Noha az ÉKSz. nem korpuszalapú szótár, nagy előnye, hogy a szóanyag összeállítása és a gyakorisági adatok meghatározása során a szerzők a Magyar nemzeti szöveggyűjtő adataira támaszkodtak, így bár a jelentés-

és amennyiben a kifejezés elsődleges jelentése utalt elsősorban személyre (megszemélyesítés), másodsorban élő cselekvőre/végrehajtóra (megelevenítés) vagy legalábbis implikált humán, illetve élő cselekvőt (azaz alapbeállítású [default] megszemélyesítésről van szó), a kifejezéshez tartozó nyelvi szerkezetet potenciális megszemélyesítésként elemeztem.

- (8) karcsú még a nyár
- (9) szól a kuvik
- (10) felhők jönnek [...], megállnak
- (11) kukoricatábla szalad csövestül
- (12) rájuk locsog a sár
- (13) a mérges rózsa meghajol

A (8) példa kapcsán a következő jelentésadást olvashatjuk a szótárban a *karcsú* melléknévnél: 'Magas v. középmagas, nyúlánk, nem testes, derékban vékony, de nem sovány <személy, alak>.' Itt tehát egyértelmű a megszemélyesítés lehetősége. A (9) esetében a *szól* ige elsődleges jelentése ugyan 'szavakat mond, beszél', ám konvencionálisan használjuk az adott dologra jellemző hangok kiadására is ('<Állat, eszköz, készülék> a rá jellemző hangok sorát adja, hallatja'). Ez esetben tehát a szerkezet felkínál egy megszemélyesítő és egy konvencionális értelmezést is. Hasonló a helyzet a (10) példánál: míg a *jön* jelentése ('felénk, a beszélő felé közeledik') nem határozza meg, hogy a cselekvés végrehajtója prototipikusan milyen létező (így legfeljebb default megszemélyesítésnek tartható), az *áll* ige szótári jelentésleírása e tekintetben pontosabb ('<ember, állat> a lábára nehezedve egy helyben marad'). Mivel a cselekvés végrehajtói a felhők, ez esetben megelevenítő és megszemélyesítő jelentés is feltételezhető. A (11) példa *szalad* igéje ('<ember, állat> [nem nagyon messzire v. nem teljes erejéből] fut') ugyancsak alapbeállítású perszónifikálást kezdeményez, de megelevenítő olvasata is lehetséges. A (12) szerkezetben azonban a *locsog* ige jelentése alapján ('<folyadék> vminek sorozatosan nekicsapódva loccsanó hangokat ad') nem bizonyul perszónifikációnak, ugyanis a vers szövegében kibontakozó kontextuális jelentés megfeleltethető a szótári elsődleges jelentésnek, és még a folyamat irányulását kifejező komponens (*rájuk*) sem teszi szükségessé ágencia (és ezzel megelevenítés) feltételezését (hiszen az igei jelentésben is megfigyelhető a felületre irányulás). A lexikális jelentésre alapozott elemzési folyamat segítségével az adatok elrendezhetők a megszemélyesítésektől az alapbeállítású (default) megszemélyesítéseken át a nem megszemélyesítésekig. E skálán szűk, de sajátos tartományt alkotnak végül azok az esetek, amelyeknél a teljes jelentésleírás ismeretében sem dönthető el egyértelműen a perszónifikáló funkció. Erre mutat példát a (13) igealakja: az elsődleges jelentés ('<Személy> felsőtestét v. nyakát meghajlítja, meggömbíti') alapján a szövegbeli jelenetben a rózsa megszemélyesül, de működtethető egy további jelentés is ('<Tárgy, növény> meghajlik'), amely ugyancsak konvencionális, ám nem tekinthető megszemélyesí-

leírásban még nem, de a lexikális adatbázis kialakításában és mennyiségi elemzésében már igazodik a szótár anyaga a magyar nyelv reprezentatívának szánt nagykorpuszához.

tésnek. E tartományba, a default megszemélyesítések és a nem megszemélyesítő szerkezetek közé igen kevés adat került az elemzés során, ám mivel potenciálisan ezek az előfordulások is kezdeményezhetik a perszónifikáló jelentést, szerepeltettem őket a mintában, konvencionális megszemélyesítéseként (utalva ezzel arra, hogy megadható a szerkezetek konvencionális olvasata is, ugyanakkor el- térve ezáltal némiképp a terminus korábbi használatától, vö. Dorst–Mulder–Steen 2011: 177).

A vizsgálat során az MIPVU-n alapuló eljárással validáltam az elemzése- ket, kiszűrve azokat az adatokat, ahol a konvencionális elsődleges jelentéstől nem távolodik el az aktuális szöveghely kontextuális jelentése (így megszemélyesítés- nek nem tekinthető a szerkezet), de benntartva a mintában a megelevenítés és az alapbeállítású megszemélyesítés eseteit is. Ez a minta alapos elemzése során nem csupán a megszemélyesítés skaláris jellegét teszi megragadhatóvá, hanem az egyes nyelvi szerkezeteket is összefüggésbe tudjuk majd hozni a skála tartományaival.

4. Eredmények

A továbbiakban a kutatási kérdések mentén mutatom be az elemzési eredményeket. Először egy általános összképet kívánok adni a vizsgált sokaságról, ennek során a *megszemélyesítés* terminust általában véve minden érvényesnek tekintett adat- ra vonatkoztatom. A későbbiekben, amikor az igei és a nem igei kompozitumok csoportjait részletezem, már arra is kitérek majd, hogy a minta mekkora része te- kinthető szűkebb értelemben véve megszemélyesítésnek, és milyen arányban tar- talmaz sematizált személyjelölést (ezek a default adatok), illetve megelevenítést.

Az (i) kutatási kérdésre (Milyen tipikus perszónifikáló nyelvi szerkezetek azonosíthatók egy sajátos lírai szövegtörzshez?) a következő válasz adható. A minta közel 61%-a (201 adat) igei kompozitum, míg a maradék 39% (130 adat) nem igei kompozitum. Az igei megszemélyesítések nyelvi elemzése elsősorban az igemód, a határozottság, valamint a szám- és személybeli lehorgonyozottság mentén végezhető el. A nem igei kompozitumok igen gazdag almintázatot alkotnak szófaji tekintetben, hiszen a megszemélyesítést kezdeményező kifejezések között a mel- lélnevek és a főnevek mellett előfordulnak különböző igenévi szerkezetek, illetve névmások is. A vizsgált adatok grammatikai elemzését a 3. táblázat összesíti.

3. táblázat. A vizsgált korpusz megszemélyesítéseinek grammatikai megoszlása

Igei kompozitumok		Nem igei kompozitumok	
_Caus/V+Prs..Def.3Sg	1	Adj	49
Cond.Def.3Sg	1		
Cond.NDef.2Sg	1	Inf	1
Cond.NDef.3Pl	2		
Cond.NDef.3Sg	5	N	48
Prs.Def.2Sg	2		

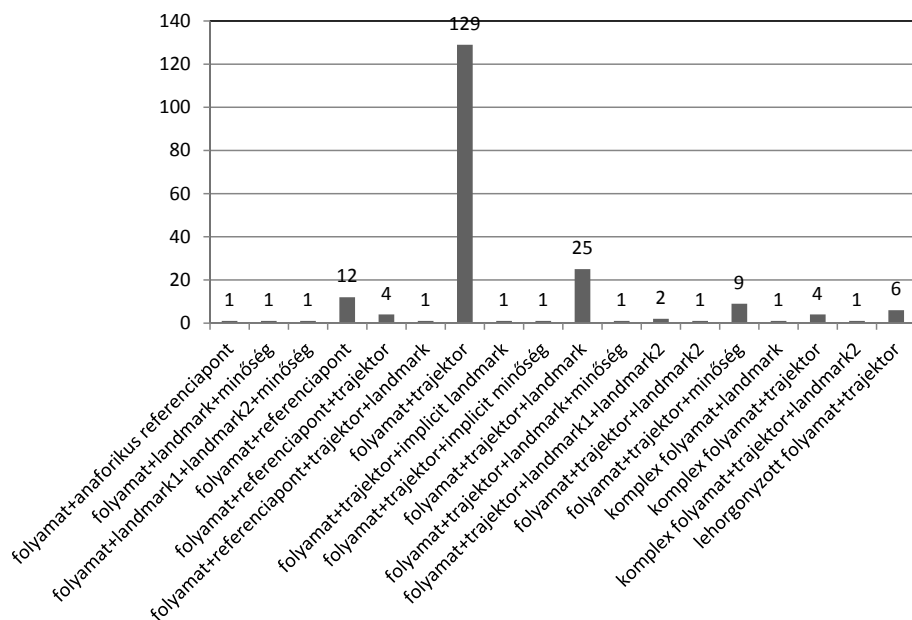
Igei kompozitumok		Nem igei kompozitumok	
Prs.Def.3Pl	7	Pro	4
Prs.Def.3Sg	21		
Prs.NDef.2Sg	1	Ptcp (igei igenév)	1
Prs.NDef.3Pl	20		
Prs.NDef.3Sg	123	PtcpAdv (határozói igenév)	11
PrsNDef.3Sg	2		
Pst.Def.3Pl	2	PtcpIpfv (-Ó képzős melléknévi igenév)	6
Pst.Def.3Sg	2		
Pst.NDef.3Sg	8	PtcpPrf (-t/tt képzős melléknévi igenév)	6
Sbjv.Def.2Sg	1		
Sbjv.NDef.2Sg	1	PtcpPrf/Adj	4
Sbjv.NDef.3Sg	1		

Az igealakok esetében látható, hogy a jelen idő kijelentő mód (Prs) dominál egyértelműen (177 adat, az összes példány 88,1%-a, ebből egy műveltető (Caus/V), 12 (5,9%) múlt idejű kijelentő módú (Pst), 9 (4,4%) feltételes módú jelen idejű (Cond), illetve 3 (1,5%) felszólító módú (Sbjv) igealak mellett. Az összes igealak 18,4%-a (37 adat) határozott ragozású, az igei megszemélyesítések tehát túlnyomórészt általános, nem konkrét tárgyra irányuló folyamatokként jelennek meg a korpuszban. A folyamatok döntően egyes számú cselekvőhöz vannak lehorgonyozva (összesen 31 [15,4%] többes számú), és még egyértelműbb a harmadik személy dominanciája (összesen 6 [3%] harmadik személyű előfordulás van). A vizsgált korpuszra tehát az jellemző, hogy a jelen idejű, kijelentő módú, egyes szám harmadik személyű entitások perszónifikálódnak folyamatok résztvevőiként, és e folyamatok általában véve nem irányulnak határozottsággal jellemezhető másik entitásra (ami természetesen nem zárja ki, hogy további résztvevőik is legyenek).

A nem igei kifejezések grammatikai megoszlása két jól meghatározható centrum köré szerveződik: a melléknévi és a főnévi megszemélyesítések a csoport 37,6, illetve 36,9%-át teszik ki (49-48 adattal), együttesen 74,5%-ban fordulnak elő. Ehhez érdemes hozzávinnünk azokat az eseteket is, amelyekben az -t/-tt képzős melléknévi igenév melléknévként funkcionál (például *fáradt gyermek* [a búza], *elfáradt borok*, *ijedt gyökerük*). 10% alatt van a határozói igenevek aránya (8,5%, 11 adat), egyéb igenevek és névmások elvéve jelennek meg (általában az igenévi megszemélyesítések aránya sem éri el a 20%-ot). Megállapítható, hogy a korpuszban talált megszemélyesítések egyharmada (a főnévi, a melléknévi és a melléknevesülő adatok együttese: 30,5%) vagy emberként (illetve élőlényként) jeleníti a folyamat résztvevőjét, vagy humán (de legalábbis élőlényre jellemző) tulajdonsággal ruházza fel azt. Azt is érdemes azonban megjegyeznünk, hogy 25 esetben (ez a teljes minta 7,6%-a) egy entitás egyszerre két folyamatnak is a résztvevője (az egyik egy véges igealakkal, a másik egy igenévvvel van szimbolizálva a szövegben), és ekként perszónifikálódik. Ebben a tanulmányban nincs mód kitérni arra, hogy e két (eltérő módon konstruált) folyamatjelentés miként hat egymásra, és vajon egymástól függetlenül vagy éppen egymást erősítve kez-

deményeznek-e megszemélyesítést, ám mindez további vizsgálatokat érdemel a jövőben.

A vizsgálat a megszemélyesítések nyelvi szerkezeteinek feltérképezése mellett célul tűzte ki a jellemző szemantikai sémák elemző bemutatását is. Ennél a szempontnál is célszerű az igei és a nem igei kompozitumokat külön kezelni. Az igei megszemélyesítések esetében ugyanis a sematikus jelentés jellemezhető egy igével jelölt folyamat és annak résztvevői viszonyában. Vagyis a sémákat az alapján érdemes meghatározni, hogy az igei folyamat mely résztvevőjére terjed a perszónifikálás: a trajektorra (az elsődleges sematikus figura, prototipikusan a cselekvő), a landmarkok egyikére (a másodlagos sematikus figurák, a folyamat elszenvedői, egyéb résztvevői), esetleg a jelenet nem előtérben álló, de nyelvi jelölt (tipikusan birtokviszonyban megjelenő, tehát a konstruálásban referenciapontként közreműködő) entitására. Az igei megszemélyesítések sémáit a következő ábra szemlélteti.

1. ábra. Az igei megszemélyesítések sémái a vizsgált korpuszban

Az összes vizsgált igei kompozitum 64,2%-ában az igei folyamatjelentés és a trajektor érvényesül, igen jellemző séma tehát a korpusz adatai között az, amelyben a megszemélyesítés egy ige és annak elsődleges figuráját kidolgozó nominális viszonyában bontakozik ki. Ezt a sémát erősítik azok az esetek is, amelyeknél a folyamat elsődleges résztvevője nem önmagában, hanem egy összetett referenciapont-szerkezetben (birtokként vagy anaforaként) perszónifikálódik. Ezekben az esetekben az entitás egy része hajtja végre a folyamatot (*sápad [a hold] fénye, A polituros asztal és a székek / vén arca kéksötét homályba réved*), ugyanakkor ez-

által a teljes entitás megszemélyesül. Ide tartoznak azok az esetek is, amelyeknél mind a referenciapont, mind a trajektor (azaz a birtok) összetevője lesz a megszemélyesítésnek (*Ezüst sötétség némasága holdat lakatol a világra*). Egy esetben előfordul a korpuszban, hogy a referenciapont nem birtokviszony komponense, hanem egy koreferens szerkezet antecedense (*a tűz fényénél a jámborok [= papírbarmok] mintha / ugrándoznának a jászol körül*). A trajektorra irányuló megszemélyesítés periférikus esetei azok a szerkezetek, amelyekben a folyamatjelentés és az elsődleges figura kidolgozása mellett valamilyen egyéb minőség is része lesz a perszonalifikálásnak: *kóbor kutyaként jár a szél, a bütykös vén hegyek / mint elnehezült kezek / meg-megrebbenve tartogatják, mint kis egérke surran át a fény* – e példákban már önmagában az ige jelentése és az elsődleges figura kidolgozása megszemélyesítést eredményez, ám ezt árnyalja, specifikálja a hasonlat, gyakran éppen a megelevenítés irányában.¹² Végül elkülönítettem azokat a sémákat is, ahol az igei folyamat komplex módon, idiomatikusan vagy sajátos határozóval szimbolizálódik (ilyenek például a *szellők táncot járnak, [a felhők] áldást adnak a határnak szerkezetek*), illetve azokat, ahol a folyamat lehorgonyozottságán keresztül válik megszemélyesítővé (miközben az ige jelentése ezt nem indokolja), vagyis az aposztrófikus odafordulás szerkezeteit (például *csüngsz az egen [...], óh éj!, Napszülte vágy! [...] ébren maradnál?*). Ez utóbbiak ugyancsak a folyamat elsődleges sematikus résztvevőjének bevonásával kezdeményeznek megszemélyesítő jelentést. Az igei kompozitumok 82,6%-ában (166 adat) tehát a folyamatjelentés és a trajektor kidolgozása együttesen eredményezi a perszonalifikációt. Ez tűnik a centrális igei megszemélyesítési sémának, amelyhez képest jóval csekélyebb az aránya azoknak a szerkezeteknek, ahol a másodlagos figurára is kiterjed a megszemélyesítő jelentés konstruálása.

A csoportnak több mint tizedében (25 eset) mindkét sematikus figura közreműködik a perszonalifikálásban (ezek közé tartoznak: *kacsint [a láng] a gyerekre, fehér szelek – csordában járnak, a fű zümmögő időt ringat rezgő levelén*). Az így előálló elemi jelenet kiegészülhet valamilyen minőséggel (*borostás állal komorul a zsupp*), egy további másodlagos figurával (például *a határ / száraz szemekkel magába mered*), de olyan adat is van, ahol a figyelmi hierarchiában kevésbé előtérben álló másodlagos figura (landmark₂) vesz részt a megszemélyesítésben (*a fagyra tört emel az ág* – a fagy mint a támadás célpontja integrálódik a jelentésbe), vagy ahol egy referenciapont-szerkezet és egy további nominális is része a perszonalifikációnak (*a városban felüti műhelyét [...] / a merev éjszaka fénye*). Az igei kompozitumok közül 32 esetben (15,9%) az elsődleges figura mellett a másodlagos figura is a megszemélyesítő jelentés összetevőjévé válik, pontosítva vagy éppen kiterjesztve ezt a jelenet reprezentálásában.

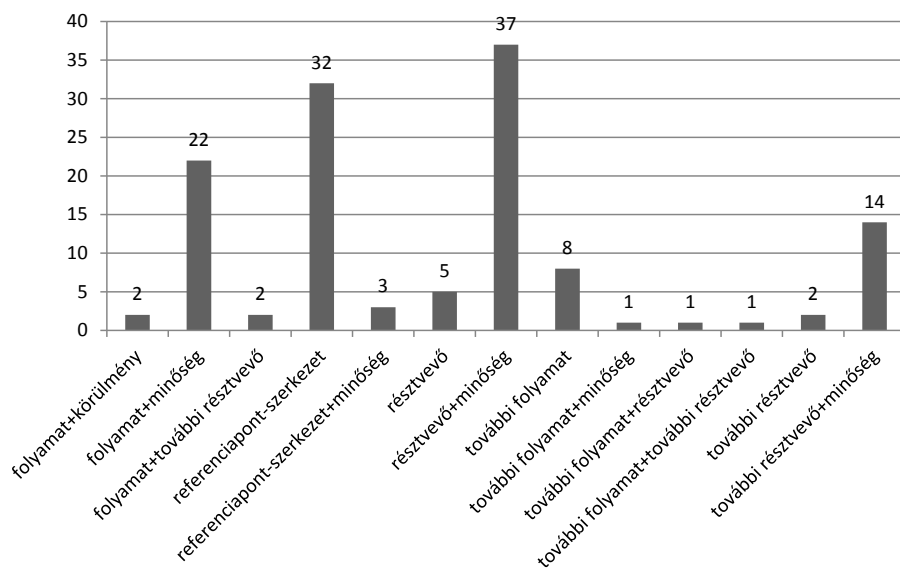
Összesen 2 eset van, amikor a trajektor nem vesz részt a megszemélyesítésben. Az egyik a *Sötéten, büszkén, lázadó imával, / jó bátorsággal egyre följebb szárnyal* szöveghely ahol az elsődleges figura antecedens (azaz referenciapont), ugyanakkor az ige elsődleges jelentése ('<Szárnyas lény, tárgy> repül') alapján

¹² A diagramon látható implicit minőség egy hasonlat szövegbeli kiterjedésére utal, vagyis arra az esetre, amikor egy versszak egészében érvényesül az összehasonlítás.

a FÜST mint trajektor önmagában még nem személyesül meg, miközben a másodlagos figurák sora, valamint a *büszkén* minősítés egyértelműen kezdeményezi annak perszónifikációját. A másik ilyen eset a *véres-rőt avart szór vad-lombos szerelem* szerkezet, amelyben a folyamatjelentés potenciális megszemélyesítésként értelmezhető (hiszen humán cselekvő ágenst feltételez a szórás eseménye), ám a másodlagos figura, illetve a trajektort kidolgozó főnév jelzője egyértelműsíti, hogy csupán megelevenítés történik (a szerelem tehát nem emberként, hanem növényként konstruálódik meg).

Az igei megszemélyesítés sematikus leírása a következőképpen adható meg a korpusz adataira nézve. Az igei megszemélyesítés általában egy entitást perszónifikál, amely tipikusan a folyamat trajektora (elsődleges résztvevője). A másodlagos figurát kidolgozó nominális komponens fő funkciója a perszónifikáció gazdagítása, árnyalása, ritkább esetben kiterjesztése egy további résztvevőre. A legkevésbé jellemzőek az igei megszemélyesítés azon megoldásai, amelyekben a másodlagos figura idéz elő perszónifikációt (vagy megelevenítést). A séma változatai elrendezhetők egyfelől a folyamatjelentés komplexitása (illetve idiomatikus lexikalizáltsága), lehorgonyozottsága (és így aposztrófikus jellege) mentén, másfelől az elsődleges figura összetett jelentésszerkezetbe (tipikusan referenciapont-szerkezetbe) rendeződése alapján.

A nem igei megszemélyesítések szemantikai sémáit másként kell meghatározni. Itt ugyanis azok az esetek kerülnek sorra, amelyeknél a megszemélyesítő konstruálás részben függetlenedik a véges igealak jelentésétől, és így az elemi

2. ábra. A nem igei megszemélyesítések sémái a vizsgált korpuszban

jelenet központi folyamatától.¹³ Az elemzés fő szempontja ezért, hogy mi a funkciója a nem igei kifejezésnek a perszónifikációban, és ez alapján milyen sémák különíthetők el a nem igei megszemélyesítések esetében. Az adatok megoszlását a 2. ábra közli.

Miként a grammatikai elemzésben, ezúttal is heterogénebb, változatosabb a csoport szerveződése az igei kompozitumokéhoz képest. Nem is lehet egyetlen erős, centrális séma köré elrendezni az adatokat, sokkal inkább három fő séma rajzolódik ki belőlük. Az első a résztvevő és az azt jellemző minőség (tipikusan melléknévvvel, illetve melléknévi igenévvvel megvalósuló) szerkezete: *széternyedt szoba, keményderékű gyárbörtön, bús ökölre, néma út* stb. E séma a leggyakoribb a csoportban 28,5%-kal (37 adat), ám ehhez a sémához sorolhatók azok az esetek is (szám szerint 14), amikor a minősítő jelző nem a folyamat központi, hanem valamely további résztvevőjét jellemzi. A *szűzi illatot / Ont közte sok szépség, virág* szerkezetben például a *szűzi* jelző az *illatot* nominálist személyesíti meg, és csak ezen keresztül a virágokat. Ehhez hasonlóan a *csüggedt borókán fészkel a homály* szövegrészletben a megelevenítő igei kompozitum mellett az annak másodlagos figuráját kidolgozó nominális is kap külön egy megszemélyesítő jelzőt. A jelenet egyik résztvevőjét minősítő szemantikai séma 51 esetben fordul elő, ez a teljes minta 39,2%-ával tekinthető az igei típusnak.

A második jellemző sémában a nem igei komponens a folyamatot minősíti, annak lezajlását specifikálja valamilyen humán- (vagy élő) állapottal, minőséggel. Ilyenek például a következő szerkezetek: *lomhán szinte lábrakap / s mászik a sűrölókefe; kisirtan állnak [a fák]; Pislog élénken [...] az ég; untan legyint a lomb*. Ezek azok a megszemélyesítések, amelyek a legkevésbé függetlenek az elemi jelenet központi folyamatától, ugyanakkor a példák azt is mutatják, hogy a véges igealakok jelentése nem feltétlenül megszemélyesítő (gyakran inkább csak megelevenítő jellegűek ezek az igék, mint a *mászik*, az *állnak*, esetleg a default megszemélyesítésnek tekinthető *pislog*), a folyamatot specifikáló melléknévi vagy igenévi kifejezés azonban egyértelműen humán entitásként teszi hozzáférhetővé a folyamat résztvevőjét. Azaz ezekben az esetekben az elemi jelenet folyamata olyan minőséggel, jellemzővel gazdagodik, amely kezdeményezi a megszemélyesítő jelentés kialakítását. Ide sorolom a körülmény kidolgozását is (*egy ladik [...] kotyog [...] magában*) vagy azt a specifikus szerkezetet, amelyben a folyamat másodlagos figurája további folyamatként (pontosabban az *imával* nominális révén e folyamat metonimikus konstruálásaként), és annak humánminősítéseként lesz megszemélyesítő (*lázadó imával [...] szárnyal [a füst]*).¹⁴ A folyamat kidol-

¹³ Számos adat van arra, hogy ez a függetlenség nem merev elhatárolódás, az egyes megszemélyesítések inkább összekapcsolódnak az elemi jelenet gazdag reprezentációjában. Ennek a tanulmánynak azonban terjedelmi és kutatómódszertani okokból nem lehet célja a megszemélyesítések integrálódásának rendszerszerű leírása (ez ugyanis más típusú adatrögzítést és kódolást is szükségessé tenne), ezért itt az egyes perszónifikáló szerkezetek elkülönítő (de semmiképpen nem mereven elválasztó) jellemzésére törekszem.

¹⁴ Ez a példa periférikus esete volt az igei megszemélyesítésnek is. Látható egyrészt, hogy az egyes szerkezetek valóban összefonódva perszónifikálják a diskurzuszvilág entitáisait, másfelől az is megállapítható, hogy az igei szerkezetek között periférikus példány nem igei megszemélyesítésként sokkal centrálisabb séma megvalósulása.

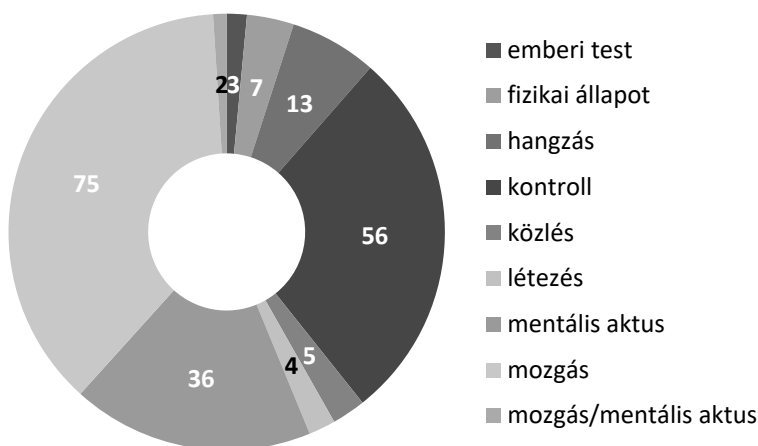
gozásához, specifikálásához kapcsolódó megszemélyesítések 25 előfordulással (19,2%) jelennek meg a csoportban.

Mindenképpen önálló séma a nem igei megszemélyesítések között a referenciapont-szerkezet: önmagában a második leggyakoribb szerkezetitípus, és ha kiegészítjük a minőséggel gazdagodó megvalósulásokkal is, 26,9%-os arányt kapunk (35 adat). Ez a séma mindenekelőtt rész-egész konceptualizációt kezdeményez, jellemzően főnévi birtokos szerkezetekkel: *életvagyam hullája; A tél körme; [a ház] Kisfia, az ól; a korcsma szája; a szél, / nagy, lógó nyelve*. A séma nemcsak erős a nem igei megszemélyesítések csoportjában, hanem fogalmi specifikusságot is mutat: leginkább az EMBERI (esetenként ÁLLATI) TEST részeinek megjelenítésén keresztül kezdeményez megszemélyesítést. (Ez azonban nem kizárólagos, más fogalmi tartományok, mint a HANGZÁS vagy a TÁRSAS VISZONYOK megjelenítésében is közreműködik: az előbbire példa *A fa [...] csöpp sóhaja száll;* az utóbbira *a szabadság [...] kézenfogva vezeti / szép gyermekét, a rendet,* ahol azonban a határozói igenévvél szimbolizált folyamatban ugyancsak megjelenik az emberi végtag).

E mellett a három tipikus séma mellett vannak még olyan ritka nem igei megszemélyesítések, amelyek résztvevőket jelenítenek meg, vagy további résztvevőkre terjesztik ki a megszemélyesítést, illetve további folyamatokat tesznek hozzáférhetővé, amelyek perszónifikáló jellegűek. A résztvevők pusztá megjelenítése nominális szerkezettel történik: *Ősz anyó, Az idő / futva terem mint a bab* (ahol az idő növényként történő megelevenítése figyelhető meg) vagy az egyszerű *Igy [!] ōk* elemi mondat személyes névmása, amely a korábban említett természeti jelenségeket (hullámok,ombok, csillagok) jeleníti meg anaforikusan, személyként. További, nem elsődleges résztvevőt jelenít meg a *fürdik benne aranyos tagokkal / az óriási nyár;* ahol eleve az igei jelentés perszónifikál, de a *tagokkal* nominális (a referenciapont-szerkezetekhez hasonlóan) a folyamat további résztvevőit is megjeleníti (másodlagos figurákként), ezzel gazdagítva a megszemélyesített elmei jelenetet. Sajátos példa az *egy sovány nő feje nehezül / reád, aranyból öntött nagy vidék:* itt ugyanis a második személyű személyes névmás nem a trajektort jeleníti meg, hanem a folyamat elszenvedőjét, ugyanakkor az egyébként nem megszemélyesítő igei jelentés mellett kibontakoztat egy aposztrófikus perszónifikációt is, amely azonban nem válik le teljesen az elemi jelenet reprezentálásától. A nem igei megszemélyesítések további résztvevők mellett további folyamatokat is hozzáférhetővé tehetnek, perszónifikáló konstruálást kezdeményezve. *A füst [...] tűnődni [...] áll* szerkezetben a főnévi igenév, az *erőlködve [...] röppenne [...] a lángja* és a *kántálnak sírva lompos tyúkjai* szerkezetekben a határozói igenevek szimbolizálnak újabb, tipikusan emberi cselekvéseket. Igen összetett *A [...] búza [...] fekszik [...] Mint fáradt gyermek, anyjára borulva,* amelyben a trajektor mozgását kiegészíti egyfelől egy megszemélyesítő hasonlat, másfelől egy újabb – igenévvél szimbolizált – folyamat, amely még egy humán résztvevőt von be a jelenetbe. A *borul* igetőnek van megszemélyesítő jelentése ('<személy, rendsz. vmely heves érzelmének kifejezéséül> talpával a talajon maradva, többé-kevésbé meghajolva testsúlyának jelentős részével vmire nehezedik; egész testével vhoval dől'), az *anyjára* nominális pedig ezt egészíti ki a hasonlaton belül egy további személy megjelenítésével. A jelenet résztvevőinek, folyamatainak körét bővítő nem igei

megszemélyesítések tekinthetők a csoport legkevésbé koherens szerkezetének, összesen 19 előfordulással (14,6%) nem is igazán gyakoriak.

A nem igei megszemélyesítések szemantikai sémái a következőképpen jellemezhetők a korpusz adatai alapján. A nem igei megszemélyesítés egy folyamat elsődleges vagy másodlagos résztvevőjét valamilyen emberi (de legalábbis élőlényre jellemző) attribútummal ruházza fel, általában melléknévvvel vagy igenévi jelzővel. Ez a perszonalifikálás összekapcsolódhat a folyamat egészének megszemélyesítő jellegével. (Az integrálódás módjai jelenleg nem tisztázottak.) Specifikus esete a nem igei megszemélyesítésnek az a séma, amely a folyamat résztvevőjét emberi (vagy állati) testtel rendelkezőként (illetve emberi társas viszonyok tagjaként) jeleníti meg, tipikusan referenciapont-szerkezetben, nominálisokkal. A résztvevők megszemélyesítésén túl a nem igei szerkezetek olyan minőségeket vagy további folyamatokat tesznek hozzáférhetővé az elemi jelenet reprezentációjában, amelyek kezdeményezik annak perszonalifikáló értelmezését, még akkor is, ha a jelenet központi folyamata nem vagy kevésbé tipikus megszemélyesítés. E minősítő, további folyamattal vagy résztvevővel gazdagító séma jellemző kifejezései a pusztán nominálisok, a névmások, valamint az igenévek.

3. ábra. Az igei megszemélyesítések fogalmi tartományai a vizsgált korpuszban

Az eddigi eredmények azt mutatják, hogy a megszemélyesítés azért olyan heterogén kategória a korpuszban (és vélhetően általában véve a magyar nyelvben), mert még a két alapvető csoporton, az igei és a nem igei kompozitumokon belül is többféle séma valósíthatja meg, ráadásul ezek a sémák nem térnek el az elemi jelenet nem megszemélyesítő konstruálási módjaitól. Azaz nem azonosítható olyan jelentésszerkezet, amely sajátosan a megszemélyesítések kezdeményezésében funkcionál, vagyis a kutatás jelenlegi szakaszában nem lehet felmutatni megszemélyesítő konstrukciókat. Mégis nagy haszonnal jár a sémák részletező feltárása: egyrészt a korábbi, igen bonyolult nyelvi-nyelvtani jellemzést homogenizálja, amennyiben a sémák absztrakciós szintjén reprezentálja a perszonalifikálás eseteit

(folyamatokkal, résztvevőkkel, minőségekkel, körülményekkel, viszonyokkal jellemezve őket). Másrészt ez a vizsgálat nem a megszemélyesítést motiváló konceptuális modellekre irányul, hanem arra, hogy az elemi jelenet entitásai miként perszonalizálódnak, hiszen ez a kérdés vezethet el a megszemélyesítés személyjelölésésként történő elemzéséhez. E tekintetben pedig a megkülönböztethető a folyamaton keresztül kibontakozó, valamint a folyamat résztvevőire irányuló (azokat esetenként újabb folyamatok résztvevőiként reprezentáló) két altípus, vagyis a kognitív nyelvtan eszköztárának alkalmazása alapján javasolható az igei és a nem igei megszemélyesítések elkülönítése a leírásban (a merev elválasztás elutasításával). Az elemzés eredményét a fenti ábra mutatja.

A megszemélyesítések további aspektusa tárható fel, ha azokat a fogalmi tartományokat is sorra vesszük, amelyekben a jelentés kialakul. Az igei megszemélyesítések fogalmi tartományainak megoszlását a 3. ábra diagramja szemlélteti. A leggyakoribb tartománynak a MOZGÁS tartománya bizonyult (75 előfordulás, 37,3%).¹⁵ Ezt a dominanciát azonban mindjárt árnyalja az a megfigyelés, hogy az ebbe a tartományba tartozó megszemélyesítéseknek csupán 22,7%-a (17) valódi megszemélyesítés, azaz olyan szerkezet, amely emberi mozgást szimbolizál. (És ebből egy aposztrofikus jellegű, az igei jelentést tekintve nem megszemélyesítő előfordulás. Ugyanakkor egy idiomatikus, de egyértelműen perszonalizáló adat is van a tartomány példányai között: *a szellők táncot járnak.*) Hasonló a tartományon belül az alapbeállítású megszemélyesítések aránya (13 adat, 7,3%): ezeknél az igéknél a szótári jelentésadás sem teszi kifejtetté a humán résztvevőt, de az alapbeállítású értelmezés azt feltételezi (ilyenek a következők: *gubbaszt, érkezett, fürdik, ül, meglapul, megindul*). Az általam konvencionálisnak nevezett, vagyis a megszemélyesítés mellett nem megszemélyesítő értelmezéssel is feldolgozható igei szerkezetek közül 3 tartozik e tartományba. A *mászik* ige két előfordulása során nem volt eldönthető a szótári validálás során sem, megszemélyesítő vagy megelevenítő jelentésnek tekinthetők-e. A tartományba sorolható igei szerkezetek több mint fele (53,3%, 40 adat) megelevenítésnek tekinthető, azaz emberi és állati mozgásként egyaránt értelmezhető a szótári jelentésadás alapján, vagy egyéb minőségek, illetve a folyamat kidolgozása (és másodlagos figurái) révén pusztán megelevenítésként értelmezhető. Nem csupán az állapítható meg tehát, hogy a vizsgált korpusz igei megszemélyesítései a legnagyobb arányban mozgást fejeznek ki, hanem az is, hogy ezek a megszemélyesítések a legkevésbé humanizáló szerkezetek, itt ugyanis sok megelevenítő vagy csupán alapbeállításként perszonalizáló adat jellemző.

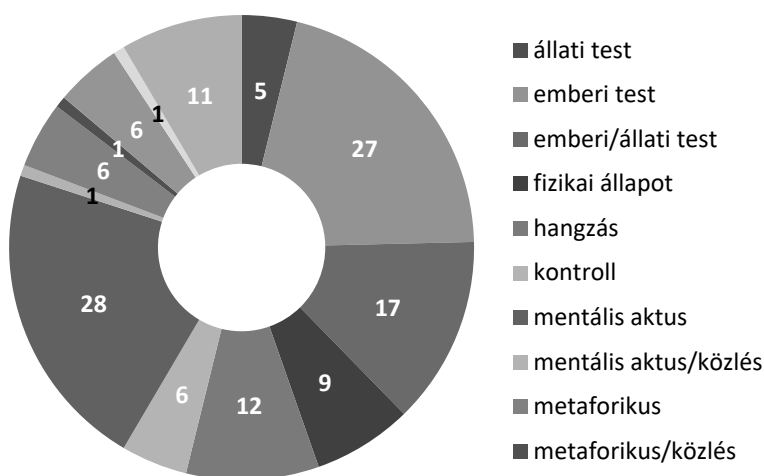
A MOZGÁS tartományának ellentéte a MENTÁLIS AKTUS tartománya: a négy konvencionális szerkezettől (ezek a *borong* ige alakjai, amely esetben mind az időjárási jelentés, mind a kedélyállapot egyformán működtethető, például *a szántón borong a nyárfa, gyümölcsük helyén hallgatag, / zömök varjú borong*), továbbá

¹⁵ A tartományba azokat az igei jelentéseket soroltam, amelyek a fizikai elhelyezkedéssel, továbbá annak megváltozásával függnek össze. Ezért a *szalad, fut, tántorog* mellett ebbe a kategóriába került az *ül, megáll, fekszik* igealak is, noha ez utóbbiak esetében éppen a helyváltoztató mozgás hiányáról van szó. Azokat az eseteket azonban, ahol a nyilvánvaló mozgáson túl a tárgymanipuláció kerül előtérbe (például *ráz, hoz, hord*), a KONTROLL tartományba soroltam, hiszen a mozgás helyett a mozgatózás lesz jellemző ezekre a folyamatokra.

az öt alapbeállítású, azaz nem szükségképpen humanizáló jelentéstől (az *alszik* ige négy előfordulása, valamint a *csuka* [...] *ponty lágyságára lesne* szerkezet, ahol a 'rejtekhelyről vadászik' és a 'titokban figyel' jelentés is működtethető) eltekintve minden további előfordulás (a tartományba sorolható adatok 75%-a) szűkebb értelemben vett megszemélyesítés. Vagyis a mentális predikátumok esetében szinte biztos, hogy humán résztvevőként konstruáljuk meg a folyamat végrehajtóját. A két tartomány közötti átmenetre is van példa a korpuszban: a *nagy egybe csokolódik / A zsoldár, hullaszag s a virágok illata* szerkezetben az igei jelentés egyszerre idézi meg a mozgást és a szerelem érzelmét; a *gyár körül az ősz ólálkodik* szöveghelynél pedig az igei jelentés része a 'gyanús szándék' is, miközben egyértelműen mozgásról van szó. (Ezekben az esetekben a résztvevő emberszerűen konstruálható intuícióim szerint.)

Hasonló arányok jellemzik a KONTROLL tartomány példányait. Négy meglevenítést találunk közöttük ([*az álmok*] *meg-megrebbentik az elaludt / árnyú fűszálat, megrázza habos sörényét [a szappanosviz]*, *Az idő / futva terem mint a bab., véres-rőt avart szór vad-lombos szerelem*), két konvencionális szerkezetet (az *elfed* és az *öl* igékkel, amelyek egyaránt vonatkozhatnak élő és nem élő entitásra) és két alapbeállítású megszemélyesítést (*minden tagja a földre néz, A kék, vas éjszakét már hozza hömpölyögve / lassudad harangkondulás*). Mindez azt jelenti, hogy a tartomány adatainak 85,7%-a olyan megszemélyesítés, amely emberi cselekvőt feltételez.

A hangzás 13 adatából 8 megszemélyesítés, a fizikai állapot tartományába azonban az emberi testre jellemző állapotok (és fiziológiai folyamatok) mellett alapbeállításban humánfolyamatok is megjelennek (*vérzik, hány, pihennek*). AZ EMBERI TEST ÉS A KÖZLÉS előfordulásai szűkebb értelemben megszemélyesítő szerkezetek, ám a létezés négy adatából kettő (*él az élet, újraéled a nap haragja*) inkább meglevenítő jellegű.

4. ábra. A nem igei megszemélyesítések fogalmi tartományai a vizsgált korpuszban

A nem igei kompozitumok fogalmi tartományai sokrétűbbek, a kevesebb példány több kategóriába sorolható, és így az egyes tartományok elemszáma sem kiemelkedő. Az elemzés eredményét a fenti diagram foglalja össze.

A tartományra jellemző sokszínűség azonban a megszemélyesítések humanizáló jellegét tekintve egyöntetűbb képet mutat, mint az igei szerkezeteké. Az ÁLLATI TEST, valamint az EMBERI/ÁLLATI TEST megelevenítő esetein túl (22 eset, 16,9%) a többi kategóriában túlnyomórészt megszemélyesítések vagy legalábbis alapbeállítású perszonifikációk figyelhetők meg. A nem igei kompozitumok 62,3%-a (81 adat) szűkebb értelemben megszemélyesítés (szemben az igei kompozitumok 50,7%-os arányával), ezen túl a default perszonifikációk érik még el a csoport összességének 20%-át (26 előfordulás), és csak ezt követik a megelevenítések (17 adat, 13,1%). A FIZIKAI ÁLLAPOT egyértelmű vagy alapbeállítású megszemélyesítéseket tartalmaz (az utóbbira példák: *a papír [...] indulni erőtlen, agyán pihennek elfáradt borok*). A HANGZÁS előfordulásai közül inkább az tűnik ki, hogy a *csendes* melléknév változatai több alkalommal is előfordulnak, és minden esetben kialakítható a nem megszemélyesítő konvencionális jelentésük is a szövegben (ilyen a *csendes homály* vagy *A hűs Alkony beborít csendes kéekkel*). A tartomány egy default eleme (*szuszogó mozdonyról*) mellett a többi hanghatás humán résztvevőt feltételez. A KONTROLL tartományba szintén egyetlen default előfordulás sorolható (*erőlködve [...] röppenne [...] a lángja*), és még az igei folyamatjelentéseknél kiemelkedően megelevenítő MOZGÁS tartományban is egyenletesen oszlanak meg a megelevenítő, default megszemélyesítő és szűkebb értelemben vett megszemélyesítő előfordulások (2-2-2 adattal). A megelevenítés talán csak a METAFORIKUS tartományban válik jelentőssé, ez azonban azzal is magyarázható, hogy ezek a szerkezetek állati vagy növényi forrástartományokat aktiválnak (*Az idő / futva terem mint a bab; Fehér szelek – csordában járnak*). Ugyanakkor a KÖZLÉS, illetve a TÁRSAS VISZONYOK egyértelműen emberi résztvevőt profilálnak, miként a MENTÁLIS AKTUS tartományának elemei is.

Az igei és a nem igei megszemélyesítések összevetéséből az derül ki, hogy bár nem kiemelkedően, de valamivel magasabb a humán résztvevőt megjelenítő adatok gyakorisága a nem igei szerkezeteknél. Ehhez járul e csoportban az alapbeállítású perszonifikációk magasabb, továbbá a konvencionális (nem megszemélyesítő értelmezést is fenntartó) adatok alacsonyabb aránya. Míg a megelevenítő esetek többségét az igei csoportban a mozgás tartománya adja, addig a nem igei kompozitumok körében egyértelműen az állati test, illetve az állatvilág figuratív reprezentálása dominál megelevenítő szerkezetnél. A nem igei szerkezetek több fogalmi tartományban kínálják fel a humanizáló konstruálás lehetőségét (TÁRSAS VISZONYOK, METAFORIKUSSÁG), és az EMBERI TEST fizikai megjelenítése, valamint az emberi MENTÁLIS AKTUSOK csaknem egyforma példányszámmal (27, illetve 28) válnak a csoport vezető tartományává. Mindebből az a következtetés vonható le, hogy a megszemélyesítő személyjelölés tipikusabb nyelvi szerkezetei a korpuszban a nem igei szerkezetek, míg az igei kompozitumok esetében a személyjelölés mértéke, a perszonifikált résztvevő humán vagy pusztán élő jellege nagyban függ az adott ige lexikális jelentésétől, illetve annak sematikusságától. Továbbra sem jelenthető ki, hogy a megszemélyesítés tipikus konstrukciója a nem igei (nominatív)

nális, melléknévi vagy igenévi) szerkezet, hiszen szép számmal találunk az igei szerkezetek között is egyértelmű, specifikus megszemélyesítéseket. Mindazonáltal úgy tűnik a korpusz adatainak elemzéséből, hogy azok a perszónifikációk, amelyek nem igével realizálódnak, markánsabban jelenítenek meg humán résztvevőt az elemi jelenetben, míg az igei szerkezeteknél gyakrabban fordul elő, hogy a megszemélyesítés nem egyértelműen vagy nem tisztán emberi szereplőt profilál.

Érdeemes ezt a következtetést összefüggésbe hozni a két csoport szemantikai sémáinak az általános leírásaival. Az igei szerkezetek esetében azt figyelhettük meg, hogy igen domináns séma az elsődleges figura kidolgozásával előálló perszónifikáció. Ez azonban egyúttal azt is jelenti, hogy ha az igei folyamatjelentés nem kellően specifikus (azaz nem tipikusan vagy legalább default interpretációban humánjellegű), akkor a trajektor integrálása a folyamatba még nem eredményez egyértelműen megszemélyesítő konstruálást. Ez magyarázza a séma azon változatait a korpuszban, amelyekben a másodlagos figura gazdagítja vagy árnyalja az elemi jelenetet (biztosítva ezáltal a megszemélyesítést), illetve akár a másodlagos figura maga kezdeményezi a perszónifikáló olvasatot. Összehasonlításképpen, a nem igei megszemélyesítések jellemző sémái közvetlenül a folyamat résztvevőjét ruházzák fel humánattribútumokkal, illetve emberi vagy állati testfelépítéssel, vagy magát a folyamatot specifikálják minőséggel, esetleg körülménnyel, amely egyértelműsíti annak perszónifikáltságát. A szemantikai sémák és a fogalmi tartományok összefüggései arra engednek következtetni, hogy az igei megszemélyesítések magasabb gyakoriságuk mellett sem feltétlenül hatékonyabb módjai a személyjelölésnek, és egy kidolgozott, komplex perszónifikáció mindenképpen igei és nem igei komponensek jelentésbeli integrációjaként bontakozhat ki a lírai diskurzusban.

5. Következtetések

A vizsgálatot megelőzően felállított hipotézisek az elemzések során csak részben igazolódtak. Valóban az igei megszemélyesítések kerültek túlsúlyba a korpuszban, ám a nem igei megszemélyesítések nem bizonyultak másodlagos jelentőségűnek, hiszen a kutatás éppen arra világított rá, hogy az igei szerkezet csak humánspecifikus folyamatjelentés mellett biztosítja önmagában a perszónifikálást, más esetekben egy ágenciát profiláló igei struktúra mellett további nem igei összetevők megjelenésére van szükség. Azaz miközben helytálló az a feltevés, hogy a nem igei kifejezések az ige folyamatjelentésébe integrálódva működnek közre a perszónifikálásban, ebből korántsem következik, hogy az utóbbiaknak alárendelt szerepük lenne. Sok példa volt a korpuszban arra, hogy a nem igei kifejezések egy folyamat résztvevőjének megnevezéseként vagy e résztvevő minősítésével, esetleg a központi folyamat további folyamatokkal való kiegészítésén keresztül intenzívebben kezdeményezi a megszemélyesítést. Következésképpen a további kutatásoknak egyfelől arra kell majd irányulniuk, hogy e kétféle nyelvi szerkezet-csoport (az igei és a nem igei) miként szerveződik egybe a tudatos, szándékolt, kidolgozott perszónifikálás megvalósításában. Másfelől azonban célszerűnek tűnik e két csoportot megtartani az újabb elemzésekben, mert noha mindkét kategória

példányai animizálják vagy humanizálják az elemi jelenet egyik vagy másik entitását, ennek a konstruálásnak a kiterjedése a jeleneten belül más és más lesz.

A második hipotézisem azt fogalmazta meg, hogy az igei folyamat elsődleges figurájának kidolgozása lesz a leginkább tipikus megszemélyesítő séma, ezt követi a másodlagos figurán keresztül történő perszónifikálás, végül a folyamathoz közvetten kapcsolódó minősítés vagy konstruálás (például a résztvevők jellemzőinek vagy a folyamat körülményeinek a feldolgozása). Másként fogalmazva ez a feltevés azt mondta ki, hogy a megszemélyesítés alapvetően leképezi az elemi jeleneten belüli tipikus figyelmi hierarchiát (figyelemirányulást), középpontban a folyamattal és annak végrehajtójával. Az adatok azt mutatják, hogy a leggyakoribb (sőt az igék között a legerősebb) séma valóban a trajektor és a folyamat együttes kidolgozása. Ehhez a sémához tartoznak azonban a legbizonytalanabb poétikai személyjelölések is egyúttal: a megelevenítő értelmezések, azok az esetek, amelyeknél pusztán a default értelmezés biztosít perszónifikálást, vagy azok az esetek, amikor a nem megszemélyesítő konvencionális jelentés lehetősége is fennmarad a szövegben. Ez utóbbiak aránya jóval csekélyebb azokban az esetekben, amikor a konstruálás a másodlagos résztvevőre, a résztvevők attribútumaira, illetve fiziológiájára vagy éppen a folyamat minőségére, körülményeire irányul. Tehát miközben a megszemélyesítés alapvetően az elemi mondat konstituenciájára, szerkezeti felépítésére alapozódik, ezt megbontja azáltal, hogy sok esetben éppen azon a ponton kezdeményez újszerű (perszónifikáló) konstruálást, amely konvencionálisan nem vagy nem nagyon áll a figyelem előterében. A megszemélyesítés feltűnősége és feldolgozhatósága vélhetően nagyban függ attól, hogy belesimul-e az elemi mondat konstruálási ösvényébe, vagy annak átrendeződésével kezdeményezi a jelenet szereplőinek perszónifikálását. E tekintetben valóban azok a tipikus, könnyen feldolgozható esetek, amelyeknél a trajektor válik megszemélyesítetté. Ám éppen ezért nem feltétlenül ennek a típusnak van a legnagyobb poétikai hatása.

E tanulmány gondolatmenete abból indult ki, hogy a megszemélyesítések a személyjelölés sajátos, de nem periférikus esetei a lírai diskurzusokban. A mégoly részletező elemzések sem vezettek egyelőre el ahhoz, hogy a megszemélyesítő személyjelölések könnyen kategorizálhatók és annotálhatók legyenek majd egy poétikai korpuszban. Van ugyanakkor néhány tanulsága a vizsgálatnak a korpusznyelvészeti poétikai kutatások számára is. Ezek egyike, hogy a harmadik személy jelölése igen bonyolult mintázatokban valósulhat meg, a megszemélyesítések alapos grammatikai-szemantikai elemzése azonban segíti e mintázatok feltárását. Másrészt a harmadik személy jelölése korántsem magától értetődő a megszemélyesítések esetében sem: az igei jelentés sematikussága vagy specifikussága, az adott szerkezet profilja, a jelentés fogalmi tartománya, valamint a szerkezetek integrálódása egyaránt fontos tényezőnek bizonyul, amikor azt próbáljuk meghatározni, személy-e a harmadik személyű résztvevő egy jelenetben. Csaknem biztosnak tűnik, hogy egyetlen címke a megszemélyesítések korpuszbeli jelölésére nem elegendő. Egy jól működő annotálási séma kialakításához még számos elemzést el kell végezni, ám már ezen a ponton látható, hogy célszerű lesz annotálni a megszemélyesített szereplő kidolgozottságát (lehetőség szerint leválasztva a megszemé-

lyesítésről a megelevenítés eseteit), a jeleneten belüli státusát (milyen mértékben kerül előtérbe a jelenet reprezentációjában), továbbá azt a jelentésbeli/fogalmi tartományt is, amely a megszemélyesítésnek keretet ad. Ezáltal lesz feltérképezhető, hogy az első és a második személyen túl milyen további szereplők és hogyan poétizálódnak, azaz válnak referenciálisan többértelművé a lírai diskurzusban.

SZAKIRODALOM

- Dorst, Aletta G. 2011. Personification in discourse: Linguistic forms, conceptual structures and communicative functions. *Language and Literature* 20: 113–35.
- Dorst, Aletta G. – Mulder, Gerben – Steen, Gerard J. 2011. Recognition of personification by non-expert readers. *Metaphor and the Social World* 1: 174–201.
- Kövecses, Zoltán 2010. *Metaphor. A Practical Introduction.*² Oxford University Press, Oxford.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction.* Oxford University Press, Oxford, New York.
- Melion, Walter S. – Ramakers, Bart 2016. Personification: An Introduction. In: Melion, Walter S. – Ramakers, Bart A. M. (eds.): *Personification. Embodying Meaning and Emotion.* Brill, Leiden, 1–40.
- Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*². Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sájtér Laura 2008. Megszemélyesítés. In: Szathmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve.* Tinta Könyvkiadó, Budapest, 383–8.
- Simon Gábor 2014. *Egy kognitív poétikai rimelmélet megalapozása.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Simon Gábor 2016. *Bevezetés a kognitív lírapoétikába. A költészet mint megismerés vizsgálatának lehetőségei.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Steen, Gerard J. – Dorst, Aletta G. – Herrmann, Berenike J. – Kaal, Anna A. – Krennmayr, Tina – Pasma, Trijntje 2011. *A Method for Linguistic Metaphor Identification. From MIP to MIPVU.* John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- Stockwell, Peter 2002. *Cognitive Poetics. An introduction.* Routledge, London, New York.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan.* Osiris Kiadó, Budapest, 899–1058.
- Tolcsvai Nagy Gábor: 2017. Jelentéstan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan.* Osiris Kiadó, Budapest, 207–466.
- Tsur, Reuven 2002. Aspects of cognitive poetics. In: Semino, Elena – Culpeper, Jonathan (eds.): *Cognitive Stylistics. Language and cognition in text analysis.* John Benjamins, London, New York, 279–324.
- Vandele Jeroen – Brône, Geert 2009. Cognitive poetics. A critical introduction. In: Brône, Geert – Vandaele, Jeroen (eds.): *Cognitive poetics: Goals, gains, and gaps.* Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 1–29.

Simon Gábor

egyetemi adjunktus

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék

SUMMARY

*Simon, Gábor***Semantic schemas of personification in Attila József's descriptive poetry**

The study explores the linguistic structures of personification in descriptive poems by Attila József. Its main aim is to analyse and to categorise the semantic schemas of the corpus data from a cognitive point of view. Personification is considered to be a specific construction of person marking in poetry. The hypotheses of the investigation are that (i) the personifying structures in the corpus are predominantly verbal constructions, and (ii) personification as a category is a matter of degree: in its centre the personified entity is the trajector of the verb, whereas near the periphery of the category the personified participant is the secondary figure or personification is connected to the meaning of the verb indirectly. The analysis demonstrates that although verbal constructions have an important role in personifying construal, the pattern of the data is more complex than a simple centre–periphery alignment. I also found a rich sub-pattern of non-verbal constructions that proved to be significant in person marking.

Keywords: personification, person marking, semantic schema, corpus